

CELİL MEMMEDGULUZADE'NİN MÜSLÜMAN KADINININ HAYATINI ELE ALAN MİZAHİ ŞİİRLERİ

Aygün ORUCOVA*

Özet

Makalede XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının seçkin yazarı, “Molla Nasreddin” edebi okulunun önderi Celil Memmedguluzadenin müslüman kadınının o zamanki hayatını ele alan mizahi şiirleri edebi-nezeri tahlil olunmuştur. Bu şiirlerde kız çocuklarının erken yaşlarda aile kurmaya mecbur edilmesi, onların dokuz yaşlarından sonra tahsil almasının gereksiz görülmesi, dört divar arkasında saklanması, çokkadınlık, ümumen kadın haklarının çiğnenmesi gibi durumlar eleştirilmiştir. Şu neticeye gelinmiştir ki, tiyatro ve hikâyelerinde olduğu gibi satıralarında da Mirze Celil Azerbaycan kadınının haline içten yanmış, yabancı kadınlar gibi onları da bilimli, tahsilli, cesaretli, içtimai işlerde aktif görmeyi arzulamıştır.

Anahtar Sözcükler: Yalancı din adamları, satira, bilimli, hür, hukuksuzluk.

THE SATIRES DEALING WITH THE LIFE OF AZERBAIJANI WOMEN BY JALIL MAMMADQULUZADEH

Abstract

The satirical poems dealing with the life of moslem women of that time by the representative and founder of “Molla Nasreddin” literary school Jalil Mammadguluzadeh have been investigated in the article. Early marriages of the girls, also the prohibitions of getting education of the girls after nine years old, them being kept at home, multimarriages of men, and not to respect the womens right, the breaking of the women’s rights by the men have been in the target of criticism. In his satirical poems J.Mammadquluzadeh was very anxious about the Azerbaijani women. He wanted Azerbaijani women to be highly educated, courageous and be active in public and social life as well as the foreign women.

Keywords: Liar clergymen, satire, higly educated, free, injustice.

Giriş

“Bütün sosial ve siyasi hadiseler, cehalet, kadın hakları” (Selam Türk’ün bayrağına, 1992, s. 11) Celil Məmmədquluzadənin şeir yaradıcılığının əsas mövzuları olmuşdur. Hələ “Kitabi Dədə-Qordud” dastanlarında Burla xatun, Selcan xatun, Banuçiçək kimi at minən, ox atan, qurulu evin dirəyi hesab olunan türk-Azərbaycan qadını Mirzə Cəlilin əsrində islam dininin ehkamlarının, qayda-qanunlarının və onları öz mənfəətləri üçün istifadə edən şəriət xadimlərinin əlində bir qula çevrilmişdi. Yalançı din xadimləri qadınları cəhənnəm odu ilə qorxudaraq bir sıra tələblər irəli sürürdülər. Onlar “qız uşağının səkkiz yaşından sonra elm

* Dr., AMEA Nahçıvan Bölümü, orujovaaygun82@gmail.com

oxumağı ayıb işdir” (Molla Nəsrəddin, 1988, s. 399) - deyərək onu təhsil almağa, elm öyrənməyə qoymayırdılar. Azərbaycan qadınının halına ürəkdən yanan ədib “Ölülər” (1909) əsərində Mir Bağır ağaya ərə verilən “ölü Hacı Həsənin qızı, diri İskəndərin bacısı, bikömək, körpə” (Cəfərzadə, 1989, s. 54) Nazlının “kefli” qardaşının dilindən yazmışdır: “Ey mənim gözəl Nazlı bacım! Bir bax, bax həyətdə gün çıxıb. Sən ki, o günü görməyəcəksən, nəyə lazımdır onun işığı! Çöldə otlar göyərrib, ağaclar çiçək açıb, amma nəyə lazımdır sənsiz o çiçəklər, o çəmənlər!” (Məmmədquluzadə, 1967, s. 36). “Molla Murtuzaqulu” (1907) felyetonunda təbiət təsviri, peyzaj vasitəsilə lirik əhval ruhiyyə yaradılaraq müsəlman qadınının halı qara buludlara bənzədilmişdir: “baxıram qara buludlara. Gah elə xəyalıma gəlir ki, bu buludlar Qara dərryanın və Kaspi dərryanının rütubətidir ki, günün hərarəti onları çəkib gətirib ki, burada onlardan yağış əmələ gəlsin. Gah elə xəyalıma gəlir ki, xeyr, bu buludlar müsəlman övrətlərinin ahü-əfqanlarının bulutlarıdır və bu yağışlar dərya suları deyil, bu bəxti qaraların gözyaşlarıdır” (Məmmədquluzadə, 1967, s. 119).

Cəlil Məmmədquluzadənin ümumi yaradıcılığında qadına yüksək münasibət

Azərbaycan qadınının elmlə, azad görmək arzusu hələ gənclik illərindən dahi sənətkar Cəlil Məmmədquluzadədə baş qaldırmış, hətta XX əsrin iyirminci illərindən sonra da ara-sıra bu mövzuya müraciət etmişdir. Nəhrəm kimi dini adətlərə çox bağlı olan bir kənddə onun qız uşaqlarını məktəbə cəlb etməsi XIX əsrin sonu üçün böyük cəsarət, maarif sahəsində irəli atılmış çox mühüm bir addım idi. Bu barədə akademik İsa Həbibbəyli yazmışdır: “Hələ pedaqoji fəaliyyəti dövründə o, çox böyük çətinlik bahasına, 1893-cü ildə səkkiz nəfər qıza, o cümlədən istəkli bacısı Səkinə Məmmədquluyevaya Nəhrəm məktəbində ayrıca sinifdə dərs deməyə nail olmuşdur” (Məmmədquluzadə, 1987, s. 23). “Danabaş kəndinin əhvalatları” (1894) povestində Xudayar bəyin ərindən qalan mirasını ələ keçirmək üçün Zeynəbin, “Ölülər” (1909) tragikomediyasında isə savab iş görmək məqsədilə İsfahan lotusuna ərə verilən Nazlı kimi azyaşlı qızların başına gətirilən müsibətlər öz bədii əksini tapmışdır. Dahi sənətkar haqqındakı xatirələrdən məlum olur ki, 1921-ci ildə açılmış Tənqid-Təbliğ teatrının foyesində Mirzə Cəlilin layihəsi əsasında iki böyük şəkil çəkilib divardan asılmışdı. İkinci şəkildə bir tərəfdə qara çarşablı bir qadın, ondan bir az aralı bir qazamat verilmişdir. Şəkilin altında belə yazılmışdır: “Kim deyə bilər ki, bu qadın ilə bu qazamat arasında nə fərq var?” (Azəri, 1967, s. 426).

XX əsrdə qadın azadlığı mövzusunda danışmaq ölümü gözləri qarşısına almaq demək idi. Bu barədə Mirzə Cəlil yarımçıq qalmış “Tərcümeyi-halım” əsərində yazmışdır: “O vaxtlar arvadlarımızın əsarətdə olmaq söhbətləri təzə-təzə meydana atılmaq istəyirdi və birinci dəfə

arvadları müdafiə edən sözləri Eynəli yoldaşımız vasitəsilə məşhur arvad azadlığı tərəfdarı Con Stüart Milin kitabında gördüm. O, kitabında sübuta yetirirdi ki, arvad azadlığına indiyədək qoyulan sərhədlərin hamısı gərək götürülsün” (Məmmədquluzadə, IV c, 2004, s. 103). “Molla Nəsrəddin” jurnalında 1907-ci ildə ilk dəfə bu mövzu tam açıqlığı ilə irəli sürüldükdə jurnala qarşı etirazlar, təhdid və hədə məktubları, hücumların ardı-arası kəsilməmişdir. Mövhumat və cəhalət tərəfdarları jurnalı bağlatmaqla kifayətlənməyərək Cəlil Məmmədquluzadəni öldürmək qərarına gəlmişlər. “O zaman Bakı mətbuatı “Mirzə Cəlil öldürülmüşdür” xəbərini də dərc etmişdir” (Məmmədli, 1967, s. 4). Həmidə xanım da xatirələrində 1907-ci ildə jurnalda dərc olunmuş “Erməni və müsəlman övrətləri” (1907) felyetonuna görə mollaların Mirzə Cəlilin ölümünə fitva verdiyini yazmışdır (Məmmədquluzadə, II c, 2004, s. 558). Məşhur salnaməçi Q.Məmmədli tarixi sənədlər əsasında bu vaxt jurnalın bağlanmasına mollaların Nikolaya şikayətinin yox, Sultan Əbdülhəmidin Nikolaya yazdığı məktubun səbəb olduğunu yazmışdır: “Türkiyə sultanı Əbdülhəmid Rusiya imperatoru Nikolaya yazıb ki, “Sənin məmləkətində “Molla Nəsrəddin” adlı jurnal çıxır və məni biabır eləyir. Halbuki, sənin Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Quranın dörd cildlik qızıla tutulmuş tərcüməsini mənə töhfə göndərmişdir. Mənə qiymətli töhfə göndərməkdənsə bəzəndə biabırçı sözlər yazan “Molla Nəsrəddin” haqqında bir tədbir görün”. Sultanın xahişi, imperatorun göstərişi, Zaqafqaziya namestnikinin (canişininin- red.) əmri ilə jurnal bağlandı” (<http://www.kulis.az/xeber>). Mirzə Cəlil qadının evdən eşiyə çıxmağının və üzuaçıq gəzməyinin şəriətə xilaf olmadığını müqəddəs kitabımız Qurandan ərəbcə gətirilmiş ayələr və onların azərbaycanca mənası və müxtəsər izahını verməklə sübut etmişdir. Qadının üzünün görsənməyi şəriətin qanunlarından çıxmaq demək deyildir. Böyük ədib öz şəri dəlillərini irəli sürdükdən sonra bu məsələdə qəti fikrini və etiqadını belə ifadə etmişdir: “Xülasə, bizim etiqadımız budur ki, üz açmaq xilafı-şər deyil. Hansı alim üz açmağı Quran ayəsilə haram bilirsə, buyursun, ən möhkəm dəlillərlə cavab verməyə hazırıq. Amma indidən burasını deyim ki, “qayıрма hədislərlə” bizim işimiz yoxdur” (Məmmədquluzadə, II c, 2004, s. 168). Şəriətin digər qanunlarının pozulmasına, məsələn valideynin üzünə ağ olmağa o qədər əhəmiyyət verilmədiyi halda, qadınların üzünü örtməyinin Azərbaycanda adət halını alması ilə böyük sənətkar razılaşmayı. Həm də ən təəccüblüsü də odur ki, digər müsəlman ölkələrində, məsələn Ərəbistanda, İrənin çox yerlərində, Osmanlıda və Rusiyada müsəlman qadını üzuaçıq gəzdirdiyi halda Qafqazda kişilərimiz bu məsələni qeyrət məsələsi hesab edirlər. Mirzə Cəlil qadını üzünü örtməyinin qeyrət, namusla yox, qadına etibar etməməklə əlaqəli olduğunu göstərmişdir. Dahi ədib çox doğru olaraq qeyd etmişdir ki, üzuaçmaq heç də namussuz olmaq demək deyildir. Əksinə, o, müsəlman kişilərinin qadına etibar etməməkdə heç bir

haqlarının olmadığını çox kəskin şəkildə ifadə edən üç qarşılaşdırma aparmışdır. Bunlardan birini qeyd etməklə kifayətlənmək istərdik: “Biz övrətlərimizi dama qatırıq, amma övrət-uşağımızın ruzisini sarısaçlı əcnəbi qadınlarına xərcləyirik” (Məmmədquluzadə, II c, 2004, s. 170). Müəllif felyetonun “Bu işlərin çarəsi” adlı yekun hissəsində bütün bu halların baş verməməsi üçün ancaq və ancaq qız uşaqlarını oxutmaq lazım olduğunu göstərmişdir: “Elə ki, qızlarımız elmlə və tərbiyəli olub, öz qədrələrini bildilər, onda özləri bilirlər ki, necə rəftar eləsinlər” (Məmmədquluzadə, II c, 2004, s. 171). Sonda ədib qadın azadlığından bəhs edən bu yazının böyük etirazlara və mübahisələrə səbəb olacağını əvvəlcədən bildiyini də nəzərə çatdırmışdır: “Söz yox ki, hər kəs bu sözləri oxusa, qulaqları taqqıldayacaq” (Məmmədquluzadə, II c, 2004, s. 171).

Qadın hüquqsuzluğundan bəhs edən satirik şeirlər

Azərbaycan qadınının hüquqsuzluğu, acınacaqlı həyatı Mirzə Cəlilin bir çox nəsr və dram əsərlərində, “Bir neçə günlüyə” (1907), “Qız uşağı” (1907), “Cəfərin anası” (1907), “Xanımlara” (1907), “Ziyarət” (1908), “Doqquz yaşında” (1906), “Qanlı faciə” (1910), “Şərq qadını” (1924) və digər felyetonlarında bütün dəqiqliyi ilə əks olunmuşdur. Zeynəb, Nazlı, Pırpız Sona yalançı din xadimlərinin riyakarlıqlarının qurbanları deyillərmi?! “Doqquz yaşında” (1906) felyetonunda Qasım bəy Zakirin (1784-1857) “Ağarıbdır” müxəmməsinə satirik nəzirə Cəlil Məmmədquluzadənin yeganə nəzirəsidir ki, orijinaldakı əsərin çox çüzi miqdarda sözlərini dəyişdirməklə öz satirik fikirlərini ifadə edə bilmişdir. Şeirdə saç-saqqalı ağarmasına baxmayaraq evlənmək eşqinə düşənlər kinayə ilə “divanə”, yəni eşq divanəsi adlandırılmışdır. Onlar satirik şeirin gülüş hədəfi olan XX əsrin məcnunlarıdır. Klassik şeirin Məcnunu əgər öz Leylisinə qovuşmaq imkanı olduğu halda, onu rədd etmişdisə, bu əsrin məcnunları dörd-beş Leyli ilə belə kifayətlənmək istəməzlər. Mirzə Cəlil onları heç olmasa, bir ayaqlarının burda, bir ayaqlarının isə gorda olduğu ağsaqqal yaşlarında belə günah işlərdən əl çəkməyə çağırır. Ədib cavan oğlanın hətta hədə və söyüşünün qocanın dediyi Quran ayələrindən, Loğman kimi danışığında üstün tutulduğunu, qocanın hikmətli sözlərinin cavana xoş gəlmədiyini, onlar arasındakı yaş fərqi mütəmadi əhəmiyyətə malik olduğunu xüsusi olaraq vurğulamışdır:

Yalın ki, ağardı sənə müştəqi-zən olmaz,

Rəftarına, ya söhbətinə heç dözən olmaz,

Başdan-ayağa yaşilü alə bəzən, olmaz,

Bostanda çürür, rəğbət edib, bir üzən olmaz,

Hər meyvə ki, tağı ölüdür, kal ağarıbdır (Məmmədquluzadə, II c, 2004, s. 115).

Cəlil Məmmədquluzadənin “Dəbistan” (1906-1908) jurnalından götürülmüş “Qız və nənə” (1906) adlı tərcüməsinə cavab olaraq yazılmış “Molla Nəsrəddinin qıza cavabı” (1906) şeirində müsəlman qadınının bütün həyatı vücudnamələrdə olduğu kimi, müəyyən tarixi ardıcılığa uyğun olaraq canlandırılmışdır. Lakin çox təəssüf ki, burada qadının həyatı ancaq iki tarixə bölünmüşdür: səkkiz yaşına qədərki xoşbəxt, səkkiz yaşından sonrakı bədbəxt həyat. Gəlincik oynatmalı yaşında, ərə getməyin nə olduğu barədə təsəvvürü belə olmadan, razılığı soruşulmadan, qırx yaşında dəvə kimi bir nəfərə ərə verilən belə uşaqların taleyini mollalarla ataları həll edirlər. Böyük ədib valideynlərin bununla öz övladlarını bədbəxt etdiklərini, dərmanı olmayan bir dərddə, müalicəsi olmayan bir xəstəliyə düçar etdiklərini göstərmişdir. Bunu Mirzə Cəlil müsəlman qadınının sağalmayan yarası hesab edərək, onun səbəbkarları olan dindən qazanc mənbəyi kimi istifadə edən ruhanilərin və qadına tamamilə mənfi münasibət bəsləyən mürtəcə görüşlü, qolunun gücünə arxalanan, “boynu yoğun, əqli nazik, özü xər” (Məmmədquluzadə, I c, s. 614) köhnə kişilərin bu kimi hərəkətlərinin bağışlanmaz olduğunu nəzərə çarpdırmışdır. Hələ bütün bunlar azmış kimi, ikinci, üçüncü və dördüncü arvadın üstünə gətirilməsi qadının vəziyyətini daha dözülməz etmişdir:

Bir gün eşidərsən bir arvad alıb,

Səni gözdən dəxi bilmərrə salıb.

Bir ayrı otaqda sən yetim qalıb,

Tazə arvadına sən qurtdanarsan (Məmmədquluzadə, I c, s. 615).

Cəlil Məmmədquluzadənin “Biz” (1907) adlı satirik nəzirəsində gündə bir arvad alması ilə fəxr edən və bunu savab iş, xeyir əməl kimi qiymətləndirən dindarların çürük, boş mənəviyyatları bütün çıpaqlığı ilə ifadə edilmişdir. Şeirdə vətən sözü yerinə, qadın sözünü dillərində və fikirlərində tez-tez təkrar edən, qadın əfsanəsini dilin nuru, bədənin ruhu və qadına olan məhəbbəti vətənə olan sevginin bir hissəsi hesab edən dırnaqarası vətəndaşlar özlərinə haqq qazandırmağa çalışmaqla daha gülünc vəziyyətə düşürlər:

Yox fərqi bizim hündür ilə alçağımızda,

Daim görürüz iş bu qocalmış çağımızda,

Cüt-cüt durur övrət sağımızda, solumuzda,

Şəhvət quluyuz, nəfsdən imdad alırıq biz,

Dindarlarız, gündə bir arvad alırıq biz (Məmmədquluzadə, I c, s. 632).

Ata-babalarından miras qalan bu yolu davam etdirməyi, bu yolda süst olmamağı, qan töküb ad qazanmağı özlərinə hünər hesab edən şəhvət qulları qadını qul, kölə, xadimə və cariyələri hesab edərək digər millətlər kimi ona hörmət qoymaq, bir qadınla kifayətlənmək barədə düşünmək belə istəmirlər:

Sair miləl övrətlə ədalət edir etsin,

Övrət ərə, ər övrətə rəfət edir etsin,

Hər kim ki, bir övrətlə qənaət edir etsin,

Üç-dördün ötüb siğədə tedar alırıq biz,

Dindarlarız, gündə bir arvad alırıq biz (Məmmədquluzadə, I c, s. 632).

Cəlil Məmmədquluzadənin “Lazımdır utanmaq” (1906) adlı parodiyasında erkən realizmin vəsf, tərənnüm etdiyi Azərbaycan qadını zövq əhli olanların nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilmişdir. Jurnalın iyirmi üçüncü nömrəsində “Molla Nəsrəddinin nağılları” adı altında nəsrə əsərin yaranmasının səbəblərini göstərən qısa bir hissə verilmişdir: “Bir gün Molla Nəsrəddinin yolu düşür İrəvana və küçə ilə keçərkən görür ki, bir həyətin dalanında bir müsəlman övrəti yuxulayıb və hərdən bir yuxudan ayılıb qaşınır və genə gedir yuxuya. Bunu görə Molla cibindən dəftərini çıxarıb belə yazır” (Molla Nəsrəddin, 1988, s. 198). Bu şeirdə böyük Mirzə Cəlil Azərbaycan qadınından gördüyü kimi yox, görmək istədiyi kimi olmağı tələb etmişdir. Onun fikrincə, qadın birinci təmiz və səliqəli olmalı, ikinci sərf və nəhvi, hesabı bilməli, üçüncü öz hüquqlarından xəbərdar olmalı, cəsarətli olmalı, atası yerində kişiyə ərə verilərkən öz etirazını bildirməyi bacarmalı, kişi görəndə utanıb qaçmamalıdır:

Talib deyiləm baxmağa ey gözləri həqqa,

İnsanı görüb qaçma bəhayim kimi bica,

Bir üzdə ki, bir qətrə də ruh olmadı əsla,

Etməz ona zövq əhlisə bilmərrə tamaşa

Dəxi nə qaşınmaq, nə uzanmaq, nə dayanmaq?

Lazımdır utanmaq (Məmmədquluzadə, I c, s. 622).

Nəticə

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Mirzə Cəlil dram və nəsr əsərlərində, felyetonlarında olduğu kimi, satiralarında da “taleyi öz əlində olmayan, öz taleyini özü həll etməyən” (Cəfərzadə, 1989, s. 79) Azərbaycan qadınının əlindən alınan hüquq və azadlıqlarından bəhs etmiş, onun vəziyyətini hərtərəfli və geniş planda əks etdirmişdir. Mühafizəkar görüşlü din xadimlərinin qayıma hədislərlə uydurduğu yalanları, mürtəce adətlərin əsassız olduğunu Qurandan gətirdiyi dəlillərlə sübut etmişdir. Mirzə Cəlil Azərbaycan qadınının hətta üzünü belə örtməsinə, dörd divar içində saxlanılmasına qarşı çıxmış, onun məktəbə gedib elm öyrənməyini, öz hüquqlarından xəbərdar olmağını, əcnəbi xanımlar kimi mədəni, müəyyən ixtisas sahibi olmağını, ictimai işlərdə fəal, ana dilimizə, milli mentalitetimizə bağlı olmağını arzulamışdır. Onun Azərbaycan qadınının həyatından bəhs edən şeirlərində satirik növün müxtəlif janrlarından: satirik nəzirə, parodiya, satirik tapmacadan istifadə olunmuşdur. 1907-ci ildə Mirzə Cəlilin qadın azadlığı mövzusunda əsər yazıb jurnalda dərc etməsi o zaman üçün misli olmayan bir cəsarət və içindən qan qoxusu gələn mövzulardan biri idi. Bu səbəbdən də, dahi sənətkarın qadınlarımızın çətin və dözülməz həyatından bəhs edən satiraları həm ədəbi, həm də tarixi cəhətdən çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Kaynaklar

- Azəri, Ə. (1967). Yaşıl bir yarpaq // Bax: Məmmədquluzadə C. M. Məqalələr və xatirələr. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə Ə. (1989). Sabir. Bakı: Azərnəşr.
- <http://regioninfo.az/afisa/4797-gnay-irvan.htm>
- <http://www.kulis.az/xeber>
- Məmmədquluzadə, C. (1967). Əsərləri. 3 cildə, I c. Bakı, Azərnəşr.
- Məmmədquluzadə, C. (1987). (foto-albom) (tərtibçi İsa Həbibov). Bakı: İşıq.
- Məmmədquluzadə, C. (2004). Əsərləri. 4 cildə, I c. Bakı, Öndər.
- Məmmədquluzadə, C. (2004). Əsərləri. 4 cildə, II c. Bakı, Öndər.
- Məmmədquluzadə, C. (2004). Əsərləri. 4 cildə, IV c. Bakı, Öndər.
- Məmmədli, Q. (1967). Atəş sərrast olanda. “Bakı” (axşam qəzeti). №129(2949)
- Molla Nəsrəddin. (1988). (Tərtib edəni Turan Hüseynzadə). 12 cildə, I c. Bakı: Elm.
- Selam Türk`ün bayrağına. (1992). (Ahmet Cevat`ın hayatı və şiirləri. Tertipçi Murat Yıldırım). İzmir, Gelecek.